

Finanspolitik – 1990-talet, nu och framöver

I denna fördjupningsruta diskuteras vilken betydelse 1990-talets omläggning av finanspolitiken har haft för den ekonomiska politiken, huruvida de budgetpolitiska målen har klarats och förväntas klaras de närmaste åren.⁸ Avslutningsvis diskuteras också finanspolitikens roll i ljuset av de utmaningar välfärdssystemet står inför.

Omläggningen av finanspolitiken

Efter den djupa krisen i början av 1990-talet bytte Sverige valutakurssystem och lade i grunden om såväl penning- som finanspolitiken. Riksbanken fick till uppgift att ansvara för penningpolitiken med målet att bevara penningvärdet. I debatten som fördes inför folkröstningen om euron kom Riksbankens och penningpolitikens betydelse för den ekonomiska politiken att stå i förgrunden. Omläggningen av finanspolitiken har dock sannolikt haft en lika stor betydelse för den stabila makroekonomiska utvecklingen sedan krisåren i början av 1990-talet.

Finanspolitiken inriktades under åren 1994–1998 i första hand på att förbättra de offentliga finanserna. Syftet var att få ned den höga statskulden. Det s.k. konsolideringsprogrammet, som i sin ursprungsversion presenterades hösten 1994, omfattade en förstärkning av det offentliga sparandet med ungefär 125 miljarder kronor. Det genomfördes successivt mellan åren 1995 och 1998. Under samma period stramades budgetprocessen upp. En viktig förändring var att riksdagen först fattar beslut om den totala utgiftsramen och därefter om fördelningen mellan olika utgiftsområden. De olika departementen fick dessutom till uppgift att utarbeta konkreta förslag på hur reformer som antingen medför ökade utgifter eller minskade intäkter ska finansieras. Bidragen till kommunerna och andra utgifter tilläts inte heller längre öka per automatik med volym- och prisutvecklingen.

Finanspolitiken har därutöver försetts med två övergripande budgetpolitiska mål som också kan ses som restriktioner i budgetprocessen: de statliga utgifterna får inte över-

skrida det av riksdagen fastställda utgiftstaket och den offentliga sektorns finansiella sparande – dvs. skillnaden mellan inkomster och utgifter – ska uppvisa ett överskott på 2 procent i genomsnitt över en konjunkturcykel.

Utgiftstaket har två centrala syften. Det ena är att hindra att tillfälliga inkomstökningar används till permanenta utgiftsökningar. Det andra är att garantera att besparingsåtgärder vidtas om de takbegränsade utgifterna riskerar att överskrida taket.⁹ Utgiftstaket för ett enskilt budgetår fastställs enligt ett rullande schema av riksdagen tre år i förväg.

Saldomålets syfte är både att minska den offentliga sektorns skuld som andel av BNP och att skapa ett finansiellt utrymme som garanterar att stabiliseringspolitiska åtgärder kan vidtas och automatiska stabilisatorer verka utan att underskotten i de offentliga finanserna överskrider 3 procent av BNP i ogynnsamma konjunkturlägen (det sistnämnda är ett av de s.k. Maastrichtkriterierna).¹⁰

Det finns åtminstone två skäl till varför det är önskvärt att minska den offentliga sektorns skuld från dagens nivå. Det ena är att det i framtiden av andra reformer annars kommer att bli svårt att klara av de ökade utgifter den växande andelen äldre i befolkningen för med sig. Det andra är att ett av Maastrichtkriterierna föreskriver att den s.k. konsoliderade bruttoskulden inte får överstiga 60 procent av BNP.¹¹ För att inte skulden ska riskera att överskrida den nivån vid utdragna konjunkturedgångar, är det nödvändigt att den är tillräckligt låg vid normala konjunkturlägen.

Omläggningen av budgetprocessen och införandet av tydliga budgetpolitiska mål har klara paralleller till de institutionella och regelmässiga förändringar som legat till grund för det nya penningpolitiska ramverket.

Den budgetpolitiska måluppfyllelsen

Konsolideringsprogrammet var framgångsrikt. I kombination med en relativt god ekonomisk tillväxt bidrog det till att den konsoliderade bruttoskulden minskade från ca 74 procent av

8 Beräkningarna är baserade på de nationalräkenskapsdata som förelåg 2003-11-24. Eventuella revideringar i nationalräkenskaperna därefter har inte kunnat beaktas.

9 Utgiftstaket för staten omfattar utgiftsområdena 1 till och med 27, med undantag för utgiftsområde 26 (statsskuld räntor m.m.), samt utgifterna för ålderspensionssystemet som ligger vid sidan om statsbudgeten. Dessa utgifter kallas takbegränsade utgifter.

10 I Sverige är konsumtion och inkomster relativt högt beskattade och transfereringar baseras i stor utsträckning på principen om inkomstbortfall, tex. ersättningen vid arbetslöshet. Det innebär att de offentliga finanserna är känsliga för konjunktursvängningar. Detta innebär samtidigt att de offentliga finanserna automatiskt bidrar till att hålla efterfrågan uppe i lågkonjunkturer och hålla ned den i högkonjunkturer. Därav kommer namnet "automatisk stabilisator".

11 Den konsoliderade bruttoskulden utgörs av statsskulden till nominellt värde och kommunsektorns skulder på kreditmarknaden minus AP-fondernas innehav av statsobligationer.

BNP 1994 till 68 procent 1998 (se diagram R14). Sedan konsolideringsprogrammet avslutades 1998 har en rad utgiftsökningar och inkomstsänkningar genomförts och aviserats. Till dessa hör ökade statliga bidrag till vård, skola och omsorg, ökade bidrag till barnfamiljer och kompensation för införandet av den allmänna pensionsavgiften. Mellan åren 1998 och 2004 summerar dessa reformer till ca 168 miljarder kronor, ett belopp som överstiger konsolideringsprogrammets sammanlagda besparingar. Beloppen är dock inte jämförbara då

ökningar. I vårpropositionerna har budgeteringsmarginalen fastställts till i genomsnitt 23 miljarder kronor. I budgetpropositionen har den sedan krympt till i genomsnitt 16 miljarder kronor. I budgetpropositionen för det aktuella inkomståret året har marginalen endast uppgått till 2 miljarder kronor i genomsnitt.¹³ Det är således den lilla marginal som i genomsnitt funnits för att hantera oförutsedda händelser. Detta har fått till följd att utgifter tenderar att ersättas med åtgärder som i stället minskar skatteintäkterna. Ett exempel är det numera

Tabell R1. Budgeteringsmarginal, utfall och prognos. Miljarder kronor

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Utgiftstak	723	720	753	765	791	812	822	856	894
Takbegränsade utgifter	699	718	751	760	786	812	825	856	878
Budgeteringsmarginal	24	2	1	5	5	0	-3	0	16

Anm. Utgiftstaket är ej korrigerat för tekniska justeringar.

Källor: Finansdepartementet och Riksbanken.

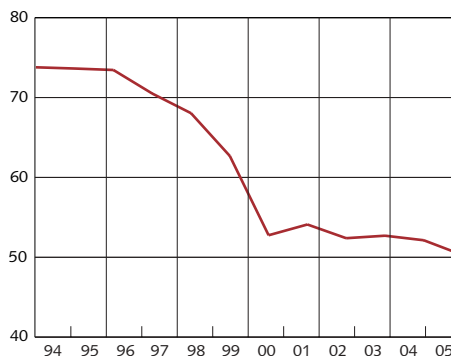
de hänför sig till olika år och därmed är baserade på olika penningvärde och volymer.¹² De stora utgiftsökningarna och skattesänkningarna de senaste åren väcker ändå frågan om dessa reformer har varit, och är förenliga, med de övergripande budgetpolitiska målen.

Utgiftstaket

De takbegränsade utgifterna har underskridit utgiftstaket varje år sedan det infördes 1997 (se tabell R1). Enligt Riksbankens beräkningar finns det en viss risk för att utgiftstaket överskrids något i år om inga åtgärder vidtas.

Även om utgiftstaket hittills inte överskridits förefaller systemet inte ha tillämpats fullt ut enligt budgetlagens intentioner. Skillnaden mellan de budgeterade takbegränsade utgifterna och utgiftstaket – den så kallade budgeteringsmarginalen – ska utgöra en buffert dels mot osäkerhet om konjunkturutvecklingen, dels mot faktorer som oförutsett kan höja utgifterna, t.ex. ökad sjukfrånvaro. Det har dock funnits en tendens till att budgeteringsmarginalen intecknats för utgifts-

Diagram R14. Den konsoliderade offentliga sektorns bruttoskuld, 1994–2005. Andel av BNP

Källor: SCB och Riksbanken.

permanenta sysselsättningsstöd på 4,7 miljarder kronor som tilldelats kommunsektorn i form av en skattereduktion.

Syftet med utgiftstaket riskerar att urholkas om budgeteringsmarginalen tas i anspråk för utgiftsökningar och om staten kringgår utgiftstaket genom reformer som minskar inkomster i stället för att öka utgifterna.

¹² Se *Konjunkturläget*, Mars, 2003.

¹³ Se beräkningar i betänkandet *Stabiliseringspolitik i valutaunionen*, SOU 2002:16, kapitel 5.

Överskottsmålet

Överskottsmålet, som infördes år 2000, kan utvärderas genom att den offentliga sektorns årliga finansiella sparande beräknas för en hel konjunkturcykel. Ligger sparandet i genomsnitt nära 2 procent har överskottsmålet uppfyllts. Ofta omfattar inte den studerade perioden en hel konjunkturcykel och ett enkelt genomsnitt riskerar därför att bli missvisande. Det gäller oavsett om målet utvärderas bakåt i tiden eller framåt i tiden, baserat på en prognos. Av detta skäl utvärderas överskottsmålet ibland också med hjälp av uppskattningar av det s.k. strukturella sparandet. Detta mått avser att visa hur stort överskottet skulle vara om utnyttjandegraden av produktionsresurserna är normal, dvs. då ekonomin varken befinner sig i en hög- eller lågkonjunktur. Det strukturella sparandet utgör därmed ett mått på det sparande som direkt kan relateras till den målsatta tvåprocentnivån. Ett årligt strukturellt sparande på omkring 2 procent av BNP tyder således på att överskottsmålet uppfylls.

Vanligtvis brukar det strukturella sparandet baseras på en beräkning av det s.k. produk-

nansiella sparandet högre på grund av att skatteintäkterna då är högre och utgifterna lägre än vid ett normalt resursutnyttjande. På motsvarande vis är sparandet lägre i en lågkonjunktur eftersom skatteintäkterna då är lägre än normalt och utgifterna högre. Budgetelasticiteten kan uppskattas till ca 0,75. Det strukturella sparandet erhålls genom att rensa bort den cykliska delen från det faktiska finansiella sparandet.

Ett exempel kan illustrera hur det strukturella sparandet kan beräknas: Antag att det finansiella sparandet uppgår till 3,5 procent av BNP i en högkonjunktur samtidigt som produktionsgapet bedöms uppgå till 2 procent av BNP. Sparandets cykliska del uppgår då till 1,5 procent av BNP ($0,75 \times 2 = 1,5$). Uppskattningen av det strukturella sparandet blir därför 2 procent av BNP ($3,5 - 1,5 = 2$).

Tabell R2 visar hur det *periodiserade* finansiella och strukturella sparandet beräknas utvecklas mellan åren 2000 och 2005.¹⁴ I genomsnitt har det periodiserade finansiella sparandet uppgått till 1,8 procent över denna period. Det beräknade periodiserade strukturella sparandet

Tabell R2. Strukturellt sparande i offentlig sektor 2000–2005. Procent av BNP

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Finansiellt sparande	3,4	4,6	1,1	0,5	0,9	1,5
Skatteperiodisering	1,5	-2,0	-0,9	0,2	0,1	0,2
Periodiserat sparande	4,9	2,5	0,2	0,7	1,0	1,7
BNP-gap	1,2	-0,1	-0,4	-1,1	-1,2	-0,7
Periodiserat strukturellt sparande	4,0	2,6	0,4	1,5	2,0	2,3

Anm. Riksbanken använder olika metoder för att skatta produktionsgapet (se även tabell R3).

Källor: Finansdepartementet, SCB och Riksbanken.

tionsgapet och en budgetelasticitet. Produktionsgapet är en indikator för produktionsresursernas utnyttjandegrad. När utnyttjandegraden är normal sägs produktionsgapet vara slutet. Budgetelasticiteten visar hur det finansiella sparandet uttryckt som andel av BNP varierar med nivån på produktionsgapet. Budgetelasticiteten multiplicerad med produktionsgapet är ett mått på den cykliska delen av det finansiella sparandet (den cykliska delen av det finansiella sparandet speglar också de automatiska stabilisatorernas effekt på det finansiella sparandet). I en högkonjunktur är det fi-

översteg målet under de första två åren men understeg målet under 2002. Under prognosperioden beräknas det periodiserade strukturella sparandet understiga målet under 2003 men ligga i nivå med målet under åren 2004 och 2005.

Det bör betonas att beräkningar av det strukturella sparandet är förknippade med stor osäkerhet och att det finns alternativa metoder som kan ge markant olika resultat. Anledningen till att resultaten skiljer sig åt är ofta de relativt stora skillnaderna i skattningen av produktionsgapet.

¹⁴ Det redovisade finansiella sparandet påverkas vissa år i hög utsträckning av den i nationalräkenskaperna ofullständiga periodiseringen av skatteintäkterna. För att kunna göra en rättvisande jämförelse av det strukturella sparandet över tiden är det nödvändigt att justera det (faktiska) finansiella sparandet för dessa periodiseringseffekter. Det justerade finansiella sparandet kallas periodiserat sparande.

I tabell R3 nedan jämförs resultaten av tre olika metoder som endast skiljer sig i bedömningen av produktionsgapets storlek:

- En metod där produktionsgapet är skattat genom en sammanvägning av olika metoder och indikatorer (det är den metod som använts i tabell R2).
- HP-metoden som skattar produktionsgapet enbart genom en trendrensning av BNP-serien.
- UC-metoden som uppskattar produktionsgapet via samband mellan arbetslöshet och inflation.

överskottsmålet inte har klarats eller förväntas klaras för alla år under den studerade perioden, mätt i termer av strukturellt sparande, verkar det övergripande syftet med utgiftstaket och överskottsmålet ändå i huvudsak ha uppnåtts. De budgetpolitiska målen har bidragit till en mer disciplinerad budgetprocess och till stabilare offentliga finanser vilket i sin tur underlättat för penningpolitiken. Detta bör i hög grad ha bidragit till ett ökat förtroende för den samlade ekonomiska politiken i Sverige.

Det finns dock ett par oroande tendenser. Hela överskottet i den offentliga sektorns sparande ligger i ålderspensionssystemet. Många kommuner och landsting har i dag svårt att

Tabell R3. Strukturellt sparande 2001–2005, alternativa metoder. Procent av BNP

	2001	2002	2003	2004	2005
Sammanvägd metod	2,6	0,4	1,5	2,0	2,3
UC-metoden	2,3	0,0	0,8	0,8	1,1
HP-metoden	1,6	-0,2	1,0	1,6	2,1
Genomsnitt	2,2	0,1	1,1	1,5	1,8

Källa: Riksbanken.

Beräknas genomsnittet av det strukturella sparandet för de tre olika metoderna indikerar det att överskottsmålet klarades under 2001 men inte under 2002. Mätt på detta sätt beräknas överskottsmålet inte heller klaras under 2003 och 2004. Måttet indikerar dock att överskottsmålet ligger inom räckhåll 2005.

Sammantagen bedömning av måluppfyllelsen
Överskotten i de offentliga finanserna och en relativt god konjunkturutveckling har lett till att den konsoliderade bruttoskulden fortsatt att sjunka som andel av BNP. Skulden beräknas i slutet av 2005 motsvara 50 procent av BNP (se diagram R14). Därmed uppfylls Maastrichtfördragets krav med god marginal. Trots att utgiftstaket inte förefaller ha tillämpats fullt ut enligt budgetlagens intentioner och

klara sina balanskrav. Därutöver har de tidigare årens överskott i statens finanser bytts till ett underskott (se tabell R4). Över hela prognosperioden väntas statens finansiella sparande vara negativt, vilket innebär att statsskulden i absoluta termer kommer att öka. Även om den konsoliderade bruttoskulden mätt som andel av BNP beräknas fortsätta att sjunka innebär den högre statsskulden att de offentliga finanserna riskerar att bli mer känsliga för variationer i ränteläget.

Finanspolitikens inriktning

Vid sidan av en analys av den budgetpolitiska måluppfyllelsen är det ur ett stabiliseringspolitiskt perspektiv också nödvändigt att analysera hur finanspolitiken påverkar efterfrågan i ekonomin. Finanspolitikens effekter på

Tabell R4. Finansiellt sparande i olika sektorer. Procent av BNP

	2001	2002	2003	2004	2005
Ålderspensionssystemet	-4,6	2,0	2,0	2,1	2,1
Kommunsektorn	-0,2	-0,4	0,4	0,0	0,0
Staten	9,4	-0,6	-1,9	-1,1	-0,6
Totalt	4,6	1,1	0,5	0,9	1,5

Källor: SCB och Riksbanken.

efterfrågan måste i regel uppskattas med hjälp av olika ekonomiska modeller. Emellertid är det möjligt att bilda sig en grov uppfattning om finanspolitikens inverkan på efterfrågan genom att studera hur det faktiska finansiella sparandet varierar över tiden. Det faktiska sparandet fångar upp effekten av både de automatiska stabilisatorerna och förändringen i det strukturella sparandet. I tabell R5 redovisas förändringen i den offentliga sektorns finansiella och periodiserade strukturella sparande för åren 2002–2005 uppdelad på olika saldo-påverkande faktorer. Posten "övriga faktorer"

pansiv för innevarande år och nästa år. Då BNP i år och nästa år förväntas växa något långsammare än potentiell BNP beräknas de automatiska stabilisatorerna ha en stimulerande effekt på efterfrågan. Trots en fortsatt expansiv finanspolitik i statsbudgeten beräknas det strukturella sparandet förbättras med ca 1 procentenhet i år. Lägre nettokapitalkostnader och höjda kommunalskatter bidrar till detta. Även 2004 och 2005 beräknas det strukturella saldot förbättras, framförallt på grund av posten "övriga saldpåverkande faktorer". Då resursutnyttjandet beräknas förbättras under 2005 förvän-

Tabell R5. Indikator för efterfrågestimulans. Förändring i procent av BNP

	2002	2003	2004	2005
Finansiellt sparande	-3,5	-0,6	0,5	0,5
Skatteperiodisering	1,1	1,1	-0,1	0,1
Periodiserat sparande	-2,4	0,5	0,4	0,7
BNP-gap	-0,3	-0,7	-0,1	0,5
Automatiska stabilisatorer	-0,2	-0,6	-0,1	0,4
Periodiserat strukturellt sparande	-2,2	1,1	0,5	0,3
därav				
Diskretionär finanspolitik i statsbudgeten	-1,8	-0,6	-0,2	0,1
Kommunala skattehöjningar	0,0	0,4	0,2	0,0
Kapitalkostnader, netto	-0,1	0,6	0,0	0,0
Övriga faktorer	-0,3	0,7	0,5	0,2

Anm. De kommunala skattehöjningarna antas uppgå till i genomsnitt 30 öre 2004.

Källor: Finansdepartementet, SCB och Riksbanken.

visar den del av förändringen av det (periodiserade) strukturella sparandet som inte kan förklaras av diskretionär finanspolitik i statsbudgeten, kommunala skattehöjningar och förändrade kapitalkostnader, netto. Denna "restpost" fångar bl.a. upp demografiska och strukturella förändringar, beteendeeffekter utan samband med konjunkturutvecklingen och sammansättnings effekter.

Mellan 2001 och 2002 försämrades det strukturella sparandet kraftigt, framförallt till följd av att den diskretionära finanspolitiken i statsbudgeten var starkt expansiv. Då resursutnyttjandet försämrades något mellan 2001 och 2002 uppkom också en viss stimulerande effekt via de automatiska stabilisatorerna. Trots besparingsåtgärderna i 2003 års ekonomiska vårproposition leder redan tidigare fattade beslut om reformer till att den diskretionära finanspolitiken i statsbudgeten är fortsatt ex-

tas de automatiska stabilisatorerna ha en återhållande effekt på den inhemska efterfrågan.

Finanspolitikens roll framöver

Målen för den ekonomiska politiken brukar traditionellt anses vara att skapa hög välfärd genom ekonomisk tillväxt, full sysselsättning, stabila priser, balans i utrikeshandeln samt en "rättvis" fördelning av konsumtionsmöjligheter mellan medborgarna.¹⁵ Utformningen av den ekonomiska politiken och den vikt de olika målen tilldelats har dock varierat över tiden. Vid 1990-talets början ändrades den ekonomiska politiken i riktning mot vad som brukar benämnas en stabilitetsorienterad ekonomisk politik. En sådan politik brukar definieras som en uppsättning regler eller institutioner som är styrande för penning- och finanspolitiken.¹⁶ Tonvikten i den ekonomiska politiken har sedan börjat av 1990-talet lagts på prisstabilitet och

¹⁵ Se exempelvis Musgrave, R. A. och P.B. Musgrave, *Public Finance in Theory and Practice*, McGraw-Hill Book Company, 1989.

¹⁶ Se bland annat Jonung, L., *Tillbaka till konvertibilitetsprincipen? Penning- och finanspolitiska regimer i ett historiskt perspektiv*, bilaga 3 till SOU 2002:16.

sunda offentliga finanser. Detta ska ses mot bakgrund av de negativa erfarenheterna av en hög och varierande inflation och en trendmässigt ökande offentlig skuldsättning. Det finns dock ett antal faktorer som talar för att den ekonomiska politiken behöver öka fokuseringen på andra aspekter framöver.

Även om Sveriges tillväxt varit förhållandevis hög de senaste åren har Sverige sett över en längre tidsperiod tappat påtagligt i välstånd i relation till de flesta andra jämförbara länder, mätt i termer av BNP per invånare. Tillväxten i ekonomin avgörs framförallt av hur produktiva vi är och hur mycket vi arbetar.

Arbetsproduktiviteten, mätt som BNP per arbetad timme, beror bl.a. på utbildningsnivå, tekniska framsteg samt på villkoren för företagande och investeringar. Antalet arbetade timmar påverkas av många faktorer, t.ex. hur många som är i arbetsför ålder, hur många av dem som är sysselsatta, frånvarande från jobbet, etc. I ljuset av det ökade antalet sjukskrivna och de utmaningar som väntar till följd av att befolkningen blir äldre är det viktigt att den ekonomiska politiken fokuserar på frågor som kan öka det samlade arbetsutbudet.

Aspekter som höjd pensionsålder, höjd förvärvsfrekvens, ökad arbetskraftinvandring och skatte- och bidragssystemets betydelse för det samlade arbetsutbudet bör ges en central roll.

Den ekonomiska politiken måste också i högre grad inriktas på att möta de utmaningar som väntar när det gäller finansieringen av den offentliga sektorns verksamhet. Den ogynnsamma demografiska utvecklingen innebär sannolikt, i frånvaro av andra reformer, att skatteuttaget på den arbetande delen av befolkningen måste höjas i framtiden.

En annan faktor som riskerar att bidra till det är att produktiviteten ökar betydligt mindre i den offentliga sektorn än i den privata samtidigt som löneökningen tenderar att följa den i näringslivet. Detta leder till att relativpriset för offentligt producerade varor och tjänster ökar över tiden, vilket i sin tur sätter en press uppåt på de offentliga utgifterna. Fenomenet är känt som "Baumols sjukdom". Om skatteuttaget är proportionellt som i kommunerna kommer skatteintäkterna att balansera de ökade utgifter som orsakas av det höjda relativpriset. Detta förutsätter dock att den offentliga konsumtionens andel av BNP, mätt i volymtermer, tillåts sjunka över tiden. Om det däremot finns en politisk ambition att bevara en konstant volymrelation mellan privat och offentlig konsumtion kommer Baumols sjukdom ofrånkomligen att leda till att skatteuttaget och marginalskatterna måste höjas i framtiden.¹⁷

En höjning av det redan höga skattetrycket och av marginalskattesatserna riskerar att minska drivkrafterna för arbete och investeringar. Dessutom står välfärdssystemet inför en rad andra utmaningar, som till exempel risken för tilltagande internationell skattekonkurrens.

Det finns uppenbarligen många faktorer som väcker frågor om hur välfärdssystemet bör utformas och finansieras i framtiden. Det är bättre att en sådan diskussion påbörjas redan nu än att Sverige hamnar i en situation där problemen redan blivit så stora att det blir svårt att hinna med de nödvändiga reformer som krävs. Erfarenheterna kring arbetet med att införa det nya pensionssystemet visar att det tar tid att få till stånd mer omfattande förändringar i välfärdssystemet.¹⁸

¹⁷ I nationalräkenskaperna sätts på grund av mätproblem produktivitetsökningen i den offentliga sektorn till noll. Förutsättningen för att Baumols sjukdom ska föreligga är dock inte att produktivitetutvecklingen är noll i offentlig sektor. Det räcker med att produktivitetsoökningen i den offentliga sektorn är lägre än i den privata sektorn. Så är med hög sannolikhet fallet.

¹⁸ Se också Riksbankens yttrande till betänkandet *Stabiliseringspolitik i valutaunionen* (SOU 2002:16), Dnr 02-773-DIR, och till betänkandet *Våra skatter* (SOU 2002:47), Dnr 02-2037-DIR.